

Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

Παρότι δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα ύπαρξης κάποιων σπληαϊάνθρωπων που όντως τους τελείωσε το φαί από κακό υπολογισμό ή κακιά τύχη, μπορούμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια ότι κανένας λιμός στην ανθρώπινη ιστορία δεν είχε για αιτία του την έλλειψη τροφίμων. Ο καπιταλισμός ειδικά, ένα σύστημα κοινωνικής οργάνωσης που φαίνεται να έχει επιτύχει κάποιου είδους εξειδίκευση στο θέμα, είναι σε θέση να επιδείξει πληθώρα περιπτώσεων μαζικού θανατικού από πείνα καθόλη τη διάρκεια των πέντε αιώνων της ιστορίας του. Σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν θα βρούμε κάποια παντελή έλλειψη τροφίμων να χάσκει στη ρίζα του κακού. Αντιθέτως, θα βρούμε τους ψηλότερους σωρούς σκελετωμένων πτωμάτων να υψώνονται δίπλα στην πιο ξεδιάντροπη σπατάλη τροφίμων.

Ο Mike Davis περιγράφει τους λιμούς του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα στην Ινδία με τους πενήντα εκατομμύρια νεκρούς τους. Και δεν παραλείπει να περιγράψει το λιμάνι του Μαντράς, όπου «χωρικοί που λιμοκτονούσαν έπεφταν νεκροί μπροστά σε στρατιώτες που φύλαγαν ολόκληρες πυραμίδες φτιαγμένες από εισαγόμενο ρύζι». ¹ Ο E. P. Thompson περιγράφει τον μαζικό θάνατο από πείνα των βρετανών υφαντών από το 1800 έως το 1830 στη Βρετανία, στην καρδιά του πλέον ανε-

Θέρος, τρύγος, πόλεμος! Η οργάνωση της πείνας το καλοκαίρι του 1941

πτυγμένου καπιταλισμού του πλανήτη. Και δεν βρίσκει σπάνη τροφίμων, αλλά την καταστροφή ενός ολόκληρου εργατικού πολιτισμού. Βρίσκει και κάτι επιπλέον, αν και ο ίδιος δεν του δίνει την πρέπουσα προσοχή: το καπιταλιστικό κράτος ως ρωμαλέο εργαλείο των αφεντάδων, έτοιμο, όχι να σταματήσει τον θάνατο, αλλά να τον οργανώσει και έπειτα να τον μελετήσει, να τον καταγράψει, να συσσωρεύσει από αυτόν καινούρια γνώση. ²

Η περίπτωση του λιμού που θέρισε τα κατώτερα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού από το 1941 έως το 1945 δεν είναι διαφορετική. Ούτε κι εδώ θα βρούμε κάποια παντελή έλλειψη τροφίμων. Αντιθέτως, θα βρούμε μελετημένους κρατικούς σχεδιασμούς, ξεδιάντροπο ατομικό ομορτισμό, εντατική εκμετάλλευση της συγκυρίας με κάθε μέσο και όλα. Θα βρούμε λογαριασμούς γύρω από τη ζωή και τον θάνατο να στρώνονται από το επίπεδο του ατόμου μέχρι το επίπεδο του κράτους και της ταξικής οργάνωσης των αφεντικών. Ούτε υποψία «κοινωνικής διάλυσης» με άλλα λόγια· αντιθέτως, η καπιταλιστική κοινωνία που δουλεύει με τους εντατικότερους ρυθμούς της. Μαζί θα βρούμε και ένα σημαντικό γεγονός που δεν έχει αντίστοιχο στις αφηγήσεις του Thompson και του Davis: την αντιοργάνωση των λιμοκτονούντων, την άνοδο, τη μάχη και την ήττα τους. Η δουλειά δεν θα είναι εύκολη. Θα είναι όμως συναρπαστική. Αν βέβαια τα πράγματα εξελιχθούν όπως υπολογίζουμε.

1. Η πείνα στην Ελλάδα ως κρατική απόφαση: κρατικές πολιτικές για το Καλοκαίρι του '41

Πρώτα όμως θα πρέπει να γυρίσουμε εκεί όπου είχαμε μείνει. Στην Ελλάδα του Ιουλίου του 1941. Μόλις τρεις μήνες πριν, ο γερμανικός στρατός είχε μπει στην Αθήνα. Ο ελληνικός στρατός είχε εξεγερθεί και διαλυθεί εις τα εξ ων συνετέθη. Ο βασιλιάς και η αυλή του είχαν εξαφανιστεί μαζί με τα κρατικά αποθέματα χρυσού. Το ελληνικό κράτος δεν υπήρχε πλέον με τον τρόπο που είχε υπάρξει τις προηγούμενες δεκαετίες. Σε μια προηγούμενη συνέχεια, είχαμε κλείσει την ενασχόλησή μας με το «έπος της Αλβανίας» παραθέτοντας μια εγγραφή από το ημερολόγιο του λογοτέχνη και έγκριτου μέλους της αστικής τάξης Γιώργου Θεοτοκά. Θα την θυμίσουμε ξανά, ως σύντομη και διαφωτιστική περιγραφή της κατάστασης στην Αθήνα:

7/7/1941: Η εσωτερική κρίση. – Παράλληλα προς όσα σημείωσα παραπάνω, ένα συγκεχυμένο ανακάτωμα από αισθήματα των άκρων, εθνικιστικά, φιλοκομμουνιστικά. Γενική άρνηση και της σημερινής κατάστασης και της 4^{ης} Αυγούστου και του Γεωργίου Β' και του πολιτικού κόσμου.

Παρατηρώ στους εφένδρους του αλβανικού μετώπου όλα τα σπέρματα της κομμουνιστικής επανάστασης και του αρχικού φασισμού του 1920 – ασυνείδητα ακόμα ή σχεδόν, αλλά έντονα. Όλα αυτά στη διάθεση της τύχης, της κατεύθυνσης που θα πάρει ξαφνικά ο αέρας όταν ελευθερωθεί ο τόπος.

Κάτω απ' όλα αυτά το σιγανό και αδυσώπητο άπλωμα της πείνας, η αγανάκτηση των αδικημένων τάξεων που αυξάνει απειλητικά μέσα στο γενικό ξεχαρβάλωμα της κοινωνικής και οικονομικής μας ζωής. Αδυνατώ να φανταστώ μια επιστροφή στη λεγόμενη «ομαλή» πολιτική ζωή, τις εκλογές, το Κοινοβούλιο, την ψήφο εμπιστοσύνης...³.

Το Καλοκαίρι του 1941, η κατάσταση στο κοινωνικό μικροεπίπεδο της Αθήνας ήταν ήδη εκρηκτική. Και όμως: αυτό που συνέβαινε στους Έλληνες, μπορεί στους ίδιους να φαινόταν κολοσσιαίο, αλλά κατά κανένα τρόπο δεν ήταν το σημαντικότερο συστατικό της παγκόσμιας κατάστασης. Πράγματι, το ελληνικό κράτος είχε –πολύ προσωρινά– διαλυθεί υπό την ασφυκτική πίεση της ιστορίας· αλλά με τα κράτη δεν ξεμπερδεύει κανείς έτσι εύκολα. Υπήρχαν άλλα κράτη, που έκαναν τους δικούς τους, πολύ ευρύτερους, λογαριασμούς. Για το γερμανικό κράτος, που είχε ήδη αρχίσει να χάνει τον πόλεμο, οι λογαριασμοί ήταν απλοί. Ο στόχος που χαρακτήριζε την εξωτερική πολιτική του γερμανικού κράτους για ολόκληρο τον εικοστό αιώνα δεν ήταν άλλος από την κατάκτηση του πλανήτη. World domination που λένε και στα υπερηρωικά κόμικς ή για να το πούμε ακριβέστερα, αν και λιγότερο διασκεδαστικά, η αντικατάσταση της βρετανικής αυτοκρατορίας από την γερμανική. Η πρώτη σχετική προσπάθεια είχε ξεδιπλωθεί το 1940, περιλάμβανε την κατά μέτωπο επίθεση στο νησί πέρα από τη Μάχη και είχε στεφθεί από παταγώδη αποτυχία. Οι Γερμανοί είχαν κατακτήσει την Ευρώπη, αλλά οι Άγγλοι είχαν κρατήσει το νησί και τον στόλο, συνεπώς τον έλεγχο της Βόρειας Θάλασσας, του Βόρειου Ατλαντικού, της Μεσογείου και της ζωτικής διώρυγας του Σουέζ. Η γερμανική Ευρώπη είχε επιτέλους δημιουργηθεί· αλλά βρισκόταν υπό αυστηρό ναυτικό αποκλεισμό. Το εναλλακτικό σχέδιο των ήδη χρεοκοπημένων ναζι ειδικών της γεωπολιτικής έβρισκε έναν εναλλακτικό δρόμο προς την παγκόσμια κυριαρχία, πρώτα στην διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και έπειτα στην έξοδο στον Ειρηνικό Ωκεανό μέσω Ινδίας.⁴ Προφανώς η ελληνική επικράτεια δεν θεωρούνταν ζωτικό μέρος του σχεδίου, αντιθέτως θεωρούνταν «Ιταλικού ενδιαφέροντος», ή για να το θέσουμε με τα λόγια του ναζι υπουργού εξωτερικών κυρίου Ρίμπεντροπ, «δεν υπάρχουν πειστικοί λόγοι εξωτερικής πολιτικής που να κάνουν το Ράιχ να νοιαστεί για την Ελλάδα με δικά του έξοδα».⁵ Οι Γερμανοί θα ασχολούνταν με την Ελλάδα με όρους ξεζουμίσματος, δηλαδή εκμετάλλευσης και ταυτόχρονα αδιαφορίας για την αναπαραγωγή, είτε της εργατικής δύναμης, είτε των πρώτων υλών. Κατά τη γνώμη τους, για την προμήθεια της Ελλάδας με τρόφιμα θα έπρεπε να νοιαστούν όποιοι είχαν κάποιο μεταπολεμικό ενδιαφέρον για την ελληνική επικράτεια, δηλαδή είτε οι Ιταλοί, είτε οι Άγγλοι. Κι επειδή η ιταλική αυτοκρατορία ήδη παρέπαιε πολιτικά και στρατιωτικά, η τελευταία ελπίδα επισιτισμού των Ελλήνων ήταν ο παραδοσιακός θαλάσσιος φίλος τους, δηλαδή το βρετανικό κράτος.

Το περί ου ο λόγος βρετανικό κράτος, ήταν εξίσου στριμωγμένο. Οι αμερικάνοι «σύμμαχοι», διόλου αδιάφοροι και οι ίδιοι για το world domination, καθυστερούσαν να μπουκ στον πόλεμο, προφανώς περιμένοντας να βγάλουν πρώτα οι άλλοι τα μάτια τους. Οι Γερμανοί είχαν κατακτήσει την Ευρώπη με πειστικότητα που καθιστούσε ανεδαφική κάθε υποψία βρετανικής χερσαίας απόβασης. Αυτό που απέμενε στην πάλη ποτέ αυτοκρατορία ήταν «το θαλάσσιο τείχος» που την είχε σώσει την τελευταία στιγμή, δηλαδή ο στόλος, ο ναυτικός αποκλεισμός της Ευρώπης και η κατοχή της Βορείου Αφρικής· για να συνοψίσουμε, η στέρση του γερμανικού κράτους από τις απαραίτητες πηγές πρώτων υλών που βρίσκονταν εκτός της κατακτημένης Ευρώπης.

Συνέπεια όλων αυτών ήταν ότι ο αυτοκρατορικός στόλος δεν άφηνε ούτε βάρκα να περάσει προς τον Πειραιά, είτε ήταν φορτωμένη με όπλα, είτε ήταν φορτωμένη με τρόφιμα (για τον καπιταλισμό τα τρόφιμα είναι η μπτέρα των «πρώτων υλών»). Επειδή μάλιστα οι αυτοκρατορίες δεν κάνουν τίποτα αφήφιστα, τον Ιούλη του 1941, ακριβώς τη στιγμή που ο Θεοτοκάς ανησυχούσε παρατηρώντας τις ακραίες ιδεολογικές και υπαρξιακές αναζητήσεις των συμπολιτών του, ο Edward Warner, αξιωματικός του βρετανικού υπουργείου εξωτερικών, είχε έτοιμη μια έκθεση για τους ανωτέρους του σχετικά με τις επιπτώσεις του ναυτικού αποκλεισμού της Ελλάδας. Η προσέγγισή του ήταν αμφίθυμη:

Το πρόβλημα είναι: Πόσο αξίζει για εμάς η καλή θέληση των Ελλήνων; Έχει μεγαλύτερη σημασία για εμάς ο στόλος τους, η αποτελεσματικότητα της παθητικής τους αντίστασης και η ένοπλη αντίσταση των ελευθέρων στρατευμάτων τους, ώστε να διευκολύνουμε τον εφοδιασμό της Ελλάδας με σιτηρά – ή βραβαίνει περισσότερο το κέρδος που θα αποκομίσει ο εχθρός;

Είναι σημαντικό να έχουμε έναν υγιή πληθυσμό 7 1/2 εκατομμυρίων αγγλόφιλων Ελλήνων για να ενισχύσουμε τη μεταπολεμική θέση μας στην Ανατολική Μεσόγειο, ή να αποδεχθούμε (τη μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας σε πέντε εκατομμύρια), τη μείωση του ελληνικού

πληθυσμού από την πείνα, την καταστροφή της υγείας του – κυρίως των παιδιών – καθώς και τη μεταστροφή των διαθέσεων του σε βία και αντιβρετανικές; Πρέπει να ζυγιστούν πολύ αποφασιστικά τα υπέρ και τα κατά, πριν αποφασίσουμε να εγκαταλείψουμε την Ελλάδα σε λιμοκτονία. Επίσης πρέπει να λάβουμε υπ' όψη ότι οι Έλληνες δεν θα λιμοκτονήσουν σιωπηλά. Επιπλέον θα πρέπει να υπολογίσουμε τον αντίκτυπο στην κοινή γνώμη των ΗΠΑ.⁶

Υπάρχει μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση να γίνει εδώ: η φράση μέσα στην παρένθεση, όπου οι αναμενόμενοι νεκροί από την πείνα υπολογίζονταν σε περίπου 2,5 εκατομμύρια (έναν στους τρεις), έχει διαγραφεί από το πρωτότυπο για να αντικατασταθεί από την πιο ανώδυνη «μείωση του ελληνικού πληθυσμού». Διαγραφή ή όχι βέβαια, πρόκειται για ένα έξοχο παράδειγμα ψύχραιμων κρατικών λογαριασμών γύρω από τη ζωή και τον θάνατο, από αυτούς με τους οποίους οι ανώτεροι υπάλληλοι του βρετανικού κράτους είχαν εξοικειωθεί μέσω της μακράς ιστορίας της βρετανικής αυτοκρατορίας.⁷ Οι ανώτεροι του ευαίσθητου κυρίου Warner χαρακτήρισαν την έκθεσή του «αξιοθαύμαστη» και βεβαίωσαν ότι «αξίζει επιμελούς προσοχής». Ταυτόχρονα διακήρυξαν ότι μόνο «η συμμαχική νίκη σημαίνει τροφή για την Ευρώπη» και συνέχισαν τον ναυτικό αποκλεισμό μετ' επιτάσεως. Στα πλαίσια των πολεμικών του προετοιμασιών, το ελληνικό κράτος είχε αγοράσει 350.000 τόνους σιτάρι από την Αυστραλία, ποσότητα σημαντική, αν λάβουμε υπ' όψη ότι οι ετήσιες ανάγκες της χώρας σε σιτηρά υπολογίζονταν σε 1,2 εκατομμύρια τόνους. Τα καράβια που μετέφεραν εκείνο το σιτάρι έμειναν «προσωρινά» δεσμευμένα στην Αίγυπτο, ώσπου τον Γενάρη του 1942, ενώ το θανατικό στην Αθήνα θέριζε με τη μεγαλύτερη ένταση, χαρίστηκαν στο βρετανικό κράτος με τη συναίνεση της ελληνικής «εξόριστης κυβέρνησης του Καΐρου».⁸

Για να μην ξεχνιόμαστε, ο τελευταίος κρατικός παράγοντας που καραδοκούσε πάνω από τη ζωή και τον θάνατο του ελληνικού πληθυσμού ήταν βέβαια το ελληνικό κράτος. Όπως είπαμε ήδη, το πράγμα με την ιστορία του οποίου ασχολούμαστε είχε πρόσκαιρα διαλυθεί, η ένοπλη ισχύς του κειτόταν πεταμένη στα βουνά της Ηπείρου και της Μακεδονίας από τους εξεγερμένους φαντάρους, η πολιτική του ηγεσία είχε διαφύγει κυνηγημένη στη φιλόξενη Αίγυπτο. Αλλά ένα σημαντικό κομμάτι της ελληνικής αστικής τάξης συνέχιζε να υπάρχει στο εσωτερικό της χώρας, έστω ελαφρώς ζαβλακωμένο από το ακραίο των περιστάσεων. Και αυτή η αστική τάξη ήδη έκανε τους δικούς της λογαριασμούς. Τον Αύγουστο του 1941 μια «ελληνική αντιστασιακή επιτροπή» έστειλε τις δικές της συστάσεις προς τους Βρετανούς συμμάχους σχετικά με τον αποκλεισμό. Το μήνυμα υπογραφόταν από τους στρατηγούς Θ. Μανέτα και Μ. Δράκο, τον τ έως αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο, τον εκδότη Αχιλλέα Κύρου και τον Ιωάννη Πολίτη, πρώην πρεσβευτή στη Ρώμη, ως «πολιτικό καθοδηγητή». Όλοι αυτοί μαζί ισχυρίζονταν ότι εκπροσωπούσαν 2.500 αξιωματικούς του ελληνικού στρατού. Και προέτρεπαν τους Βρετανούς να βομβαρδίσουν ελεύθερα την Αθήνα «ώστε να διατηρηθεί το ηθικό του ελληνικού λαού», κυρίως όμως «να μην στείλουν ούτε σπειρί σιτάρι, γιατί θα το πάρουν οι Γερμανοί».⁹ Η (προς το παρόν) πιο επίσημη πλευρά του ελληνικού κράτους, δηλαδή τα απομεινάρια της κυβέρνησης Μεταξά που είχαν καταφύγει στο εξωτερικό, επέδειξε λιγότερο κραυγαλέα συμπεριφορά, παρόλ' αυτά τήρησε την ίδια γραμμή. Ο Εμμ. Τσουδερός, άνθρωπος που από βενιζελικός υπουργός είχε γίνει μεταξικός διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος¹⁰ και τελικά είχε βρεθεί «πρωθυπουργός της εξόριστης κυβέρνησης», έκανε ένα μήνα να απαντήσει στην πρόταση του τουρκικού κράτους να συμψηφιστούν οι ελληνικές καταθέσεις κλήρινγκ με τρόφιμα. Ο φίλος του Τσουδερού και Έλληνας πρεσβευτής στην Άγκυρα Ρ. Ραφαήλ συμμετείχε στην κωλυσιεργεία, διατυπώνοντας επιπλέον την άποψη ότι ο ελληνικός λαός έπρεπε να πεινάσει για να εξεγερθεί ενάντια στους κατακτητές.¹¹

Αν κάτι θα πρέπει να μείνει από τα προηγούμενα, είναι ότι οι βασικοί εμπλεκόμενοι, πέρα από τις κατά τα άλλα αβυσσαλέες διαφορές τους, μπορούσαν άνετα να καταλάβουν ο ένας τον άλλον, βασικά μιλούσαν την ίδια γλώσσα. Η κοινή τους γλώσσα ήταν η κρατική γλώσσα της εξωτερικής πολιτικής, η γλώσσα της οργανωμένης ένοπλης ισχύος των αφεντικών. Και το μήνυμα ήταν απλό: θάνατος από πείνα. Οι μύθοι γύρω από την πείνα δεν ισχύουν. Η πείνα στην Αθήνα, δεν ήταν αποτέλεσμα «ναζιστικής παραφροσύνης», ή έστω λαιμαργίας, αλλά αποτέλεσμα κρατικών υπολογισμών.

Το είπαμε από την αρχή: με τα κράτη δεν ξεμπερδεύει κανείς καθόλου,

Ελληνική ύπαιθρος

μα καθόλου, εύκολα. Και το Καλοκαίρι του 1941 ο «ελληνικός λαός» είχε μπλέξει για τα καλά με τα κράτη και τους λογαριασμούς τους. Αυτοί οι λογαριασμοί είχαν πάψει να απασχολούνται με το αιώνιο κλισέ της «αδιαπραγμάτευτης αξίας της ανθρώπινης ζωής». Εκείνο που απασχολούσε ήταν η επικράτηση με κάθε μέσο, το μαζικό μακελειό, το μεταπολεμικό μίσος του κόσμου. Η ελληνική επικράτεια είχε βρεθεί στο επίκεντρο αυτών των λογαριασμών. Και τα κατώτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας είχαν βρεθεί στο υπόλοιπο: θα πέθαιναν από την πείνα, απλά γιατί δεν υπήρχε κανένας λόγος να μην πεθάνουν.

Αλλά η διαδικασία της λιμοκτονίας δεν εξελίχθηκε αποκλειστικά με λογαριασμούς εξωτερικού. Ξεκίνησε έτσι, αλλά κάθε τέτοια διαδικασία είναι πολύ πιο περίπλοκη. Γύρω από την πείνα στήθηκαν πολιτικές. Και τις πολιτικές τις έφεραν εις πέρας άνθρωποι. Στους μήνες που ακολούθησαν, η δημόσια συζήτηση περιστράφηκε γύρω από την «ανεπανάληπτη τραγωδία», «τα παιδιά που πεινάνε», τις «πιέσεις», τις «σοκαριστικές φωτογραφίες» και τα λοιπά δημοσιογραφικά κλισέ που κάποια στιγμή του εικοστού αιώνα άρχισαν να συνοδεύουν τις «ανθρωπιστικές τραγωδίες». Οι πραγματικές πράξεις, όμως, ήταν πράξεις εκμετάλλευσης της λιμοκτονίας. Γιατί –μη γελιόμαστε- ο θάνατος για τον καπιταλισμό είναι παραγωγική διαδικασία. Δεν παράγει μόνο χρήμα – κυρίως παράγει εξουσία πάνω στους ζωντανούς. Αυτοί οι ζωντανοί είχαν τις δικές τους πολιτικές επιβίωσης και οργάνωσης απέναντι στον θάνατο. Μοναχά μην περιμένετε ηρωισμούς. Δεν είναι ρεαλιστικό.

2. Η πείνα στην Ελλάδα ως κοινωνική πολιτική: Θέρος του '41 στην ελληνική ύπαιθρο

Το απόσπασμα του Θεοτοκά με το οποίο ξεκινήσαμε, μας δίνει να καταλάβουμε ότι η πείνα στην Αθήνα είχε ήδη αρχίσει να γίνεται αισθητή από τις αρχές του Ιουλίου του 1941, ούτε τρεις μήνες έπειτα από την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα. Ήταν Καλοκαίρι. Η συγκομιδή της νέας σοδειάς βρισκόταν σε εξέλιξη, το αλεσμένο σιτάρι μαζευόταν από τα αλώνια. Και όμως, κάποιοι ήδη ένοιωθαν το «σιγανό και αδυσώπητο άπλωμα της πείνας» να φτάνει μέχρι την πόρτα τους. Προφανώς υπήρχαν λόγοι στο εσωτερικό της χώρας γι' αυτό το ραγδαίο άπλωμα. Και για να βρούμε αυτούς τους εσωτερικούς λόγους, θα πρέπει να στραφούμε στην πηγή της τροφής: στην ελληνική ύπαιθρο.

Πριν την γερμανική εισβολή, η αγροτική παραγωγή στην Ελλάδα γινόταν στην γνωστή σε όλους μας βάση της μικρής ιδιοκτησίας. Το 60% του ελληνικού ενεργού πληθυσμού ασχολούνταν με τη γεωργία και η μικρή ιδιοκτησία αποτελούσε το 92% της καλλιεργήσιμης γης.¹² Η διαδικασία παραγωγής τροφίμων ήταν λοιπόν κατακερματισμένη σε ακραίο βαθμό. Το ελληνικό κράτος είχε συμφιλιωθεί με την κατάσταση. Η Κεντρική Επιτροπή Προστασίας της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής ήταν η κρατική υπηρεσία που είχε συσταθεί για να αγοράζει από τους μικρούς αγρότες τη συγκομιδή τους και να την διαθέτει στις αλευροβιομηχανίες όπου αναμιγνυόταν με φτηνότερο εισαγόμενο σιτάρι και μετατρέποταν σε αλεύρι. Οι αγρότες παρέδιδαν εθελοντικά το προϊόν τους σε αυτόν τον οργανισμό.

Αυτά μέχρι το Καλοκαίρι του 1941. Τότε η ίδια υπηρεσία προσπάθησε να αγοράσει το σιτάρι με αυξημένη τιμή. Η συγκέντρωση μάλιστα έγινε υποχρεωτική. Αλλά οι αγρότες, όλοι αυτοί οι κατακερματισμένοι, ανεξάρτητοι μεταξύ τους μικροπαραγωγοί, αρνήθηκαν να παραδώσουν τη σοδειά τους. Δεν αρνήθηκαν οργανωμένα. Αρνήθηκαν ο καθένας μόνος του, αγρότης τον αγρότη και χωριό το χωριό. Αλλά αρνήθηκαν. Όλοι, μηδενός εξαιρουμένου. Στην βιβλιογραφία της κατοχής, αυτή η άρνηση καταγράφεται ως πρώτη πράξη αντίστασης του ελληνικού λαού απέναντι στην Κατοχή, ή έστω ως αναγκαία και αναμενόμενη εξέλιξη. Ο προσεκτικότερος όλων Γιώργος Μαργαρίτης για παράδειγμα, σχολιάζει αυτή την άρνηση ως εξής: «Ήταν λοιπόν λογικό να πείθονται οι παραγωγοί, βλέποντας τον καρπό τους να καταστρέφεται χωρίς προοπτική, ότι όλα τα περί συγκέντρωσης δεν ήταν παρά πολιτικά μέτρα ελέγχου, ένας τρόπος αφαίρεσης της παραγωγής τους για σκοπούς σκοτεινούς».¹³ Κι έτσι, λίγο ενάντια στους «σκοτεινούς σκοπούς», λίγο για να διασώσουν το κοινωνικό υπερπροϊόν της ελληνικής υπαίθρου, οι Έλληνες αγρότες αρνήθηκαν να παραδώσουν το σιτάρι. Και πολύ καλά έκαναν.

Πότε όμως σταθήκαμε στις γενικά αποδεκτές απόψεις για την ιστορία της χώρας για να σταθούμε τώρα; Ο ακριβής τρόπος της άρνησης έχει καταγραφεί σε κάποιες πηγές. Τον Ιούλιο του 1941, για παράδειγμα, η εκπροσώπηση του ελληνικού κράτους στο αλώνισμα των χωριών Δαδί και Μόδι της Φθιώτιδας, εξαντλούνταν στον εικοσάχρονο ανθυπίλαρχο Δημήτρη Δημητρίου, που μόλις είχε ολοκληρώσει τις πολεμικές του περιπέτειες και είχε επιστρέψει στο χωριό του. Ο Δημητρίου, που αργότερα θα γινόταν ο καπετάν Νικηφόρος του ΕΛΑΣ, έφτασε στο χωριό με αποστολή να καταγράψει το βάρος του αλεσμένου καρπού και να διεκδικήσει το υποχρεωτικό κρατικό μερίδιο. Όταν τον έφεραν στον τόπο όπου δούλευε η αλυστική μηχανή, ο Δημητρίου βρέθηκε μπροστά σε μια ύποπτη διάταξη των καθημερινών αντικειμένων:

Υπήρχε ένα τραπέζι με ίσκιο, κάτω από μια τεντωμένη κουβέρτα. Ίσκιος όμως υπήρχε και κοντά στην πατόζα όπου ήταν και η πλάστιγγα. Εκεί ήταν η δική μου θέση. Με πήγαν ωστόσο στο τραπέζι. Άλλαξα κουβέντες με τους χωρικούς, τους ευχόμενους καλοφάγωτο, αυτοί έλεγαν ευχαριστώ κι ο πόλεμος φούντωνε βουβά ανάμεσά μας.¹⁴

Σύμφωνα με όσα αφηγείται ο ίδιος, ο νεαρός Νικηφόρος αρχικά προσπάθησε να κάνει ευσυνείδητα τη δουλειά που του είχε αναθέσει το ελληνικό κατοχικό κράτος, δηλαδή να ζυγίσει με ακρίβεια το αλεσμένο σιτάρι και να καταγράψει τα βάρη: «Τα πέζα πουχα γράφει εγώ ήσαν γραμμένα και στο τετράδιο – όλα όμως τα προηγούμενα ήταν χαμπλότερα». Γρήγορα καταλα-

Καμιά φορά τείνουμε να μιλάμε για συγκεκριμένες περιοχές του κοινωνικού δίκτυς σαφή εικόνα του περί τίνος ακριβώς πρόκειται. Αυτές οι φωτογραφίες από την ελληνική ύπαιθρο της δεκαετίας του '30, δεν λύνουν βέβαια το ζήτημα, μπορούν όμως να χρησιμεύσουν για να πάρουμε μια ιδέα για τις τεχνικές εργασίας που χρησιμοποιούνταν και έτσι να καταλάβουμε καλύτερα τι σήμαινε «εργασία», «μόχθος» και «σιτάρι» στην ελληνική ύπαιθρο.

Μεταφορές με κάρο που σέρνεται από βόδια. Λέγεται πως, όταν τη δεκαετία του '50 τα πρώτα αυτοκίνητα εμφανίστηκαν στα ελληνικά χωριά, τα παιδιά προσπαθούσαν να τα ταΐσουν άχυρο.

Όργωμα με αλέτρι σε επικλινή πλαγιά. Οι «μικροϊδιοκτήτες» της ελληνικής υπαίθρου δεν διέθεταν πάντα την ποσότητα και ποιότητα ιδιοκτησίας που απαιτούνταν για να βγάλουν τα προς το ζην.

Πλύσιμο των ρούχων.

βαίνει ότι το ζύγισμα είναι σπημένο μεταξύ χωρικών και ιδιοκτητών της αλωνιστικής μηχανής: « (...) οι ιδιοκτήτες της μηχανής έπαιρναν δέκα στα εκατό αλωνιστικό δικαίωμα και θα διναν στην συγκέντρωση το 60 στα 100 από το δικό τους».¹⁵ Το βράδυ, οι χωρικοί των οποίων το σιτάρι είχε καταγραφεί στο πραγματικό του βάρος από τον νεαρό και ευσυνείδητο Έλληνα αξιωματικό, τον βρίσκουν στο καφενείο και τον στριμώνχουν:

Οι αξιωματικοί όλο αυτό ξέρουμε [μου είπε ο αγρότης]: τις διαταγές. Μα ποιος τις δίνει αυτές τις διαταγές; Και για τι σκοπό; Είχα πει κι εγώ για τη φροντίδα που έχει χρέος να πάρει η πολιτεία και για τους πληθυσμούς των πόλεων. Πετάχτηκε ένας γέρος και λέει: “Εμάς πότε μας θυμήθηκαν οι πολιτείες;” (...) “Κοροϊδεύομαστε; Στα χέρια τα δικά μας μένει ελληνικό το σιτάρι μας” (...) Φούντω-νε η αμάχη και μου ρίχνονταν από παντού.¹⁶

Έπειτα από αυτή την Θουκυδίδεια παράθεση των αντιπαρτιθέμενων επιχειρημάτων μέσω φανταστικού διαλόγου, οι αντιστάσεις του Νικηφόρου κάμπτονται με θαυμαστική ταχύτητα: «Αρχισε να με τριβελίζει και μένα η ιδέα ότι έπρεπε να φροντίσω και για το δικό μας ψωμί το Χειμώνα (...) Αποφάσισα λοιπόν και τους ζήτησα κι εγώ των ιδιοκτητών. Παράγγειλα στο χωριό κι ήρθαν δυο – τρία ζώα. Σα να τους τόκοβες από πάνω τους μου το διναν. (...) Ένωθα κι ευχαριστημένος, μετρούσα πόσες ημέρες ψωμί είχαμε εξασφαλίσει (...) κι ότι άλλο τόσο να παίρνα στ’ άλλο χωριό, θα βγαίνε ο Χειμώνας». Απ’ ό,τι φαίνεται βέβαια, όλοι οι κρατικοί υπάλληλοι έκαναν παρόμοιες σκέψεις, μαζί και όλοι όσοι τύχαινε να ξέρουν κρατικούς υπάλληλους. Ο Δημητρίου, αφού εξασφαλίζει «δυο τρία ζώα» φορτωμένα με σιτάρι, μεσολαβεί στους χωρικούς για να πάρει άλλο τόσο και ένας «φίλος του από το Γυμνάσιο» που ζει σε κοντινό χωριό. Λίγες μέρες αργότερα, ο Δημητρίου επιβλέπει το αλώνισμα στον Άνω Μπράλλο, όταν καταφτάνει ο Ειρηνοδίκης της Γραβιάς, βέβαιος ότι οι αγρότες κλέβουν στο ζύγι και συνοδευόμενος από «έναν ανθυπασπιστή και πεντέξι χωροφύλακες». Αφού ο Δημητρίου τον αποπέμπει επικαλούμενος σύγκρουση αρμοδιοτήτων, μαθαίνουμε ότι και ο ειρηνοδίκης έκανε τους δικούς του λογα-ριασμούς:

Γύρισε ο ιδιοκτήτης που ξέβγαλε τον Ειρηνοδίκη. Είχαν σταθεί για λίγο οι δυο τους παρακάτω. «Ο καυγάς ήταν για το πάπλωμα», μου λέει. «Τι συμβαίνει;», αγρίεψα. «Μου ζήτησε ν’ αγοράσει καμιά διακοσαριά οκάδες σιτάρι». Του είπα τότε κι εγώ – «αν μωρέ του δώσεις ένα σπειρί, εμένα θα μου φορτώσεις ένα αυτοκίνητο κατόπιν».¹⁷

Το κράτος απουσιάζει. Και ένα κύκλωμα εκδουλεύσεων με νόμισμα το σιτάρι στήνεται γύρω από την αλωνιστική μηχανή. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι το κύκλωμα αποτελείται από εκείνους που και πριν την γερμανική εισβολή ασχολούνταν με τη συγκομιδή. Μόνο που τώρα όλοι τους –οι αγρότες, οι κρατικοί ιθύνοντες, οι ιδιοκτήτες της αλωνιστικής μηχανής- έχουν αποκτήσει έκτακτους ρόλους και εξουσίες, δίχως καμιά εξωτερική καθοδήγηση, μέσα σε μόλις δύο μήνες. Μέχρι στιγμής, είδαμε αυτό το κύκλωμα να δουλεύει ομαλά, έστω με τις εντάσεις του. Αλλά δεν ήταν πάντα έτσι. Στο Γαρδικάκι, που ήταν ο επόμενος σταθμός του νεαρού Δημητρίου, οι χωρικοί αποφασίζουν να μην πληρώσουν στους ιδιοκτήτες της αλωνιστικής μηχανής το 10% του σιταριού που τους αναλογούσε, αλλά να κρατήσουν το σιτάρι και να τους το πληρώσουν στην τρέχουσα τιμή.

Είχαν ύφος που δε σήκωνε δεύτερη κουβέντα. (...) «Μην τύχει και φορτώσετε σπειρί, θα σας κάψουμε και τ’ αυτοκίνητο και τη μηχανή». Οι ιδιοκτήτες τα χρειάστηκαν. Κι εγώ το ίδιο, γιατί φασαρίες θαχαμε και δεν ξέρι κανείς ως πού θα φτανε το μπέρδεμα. Όλα θα ξεσκαλίζονταν. (...) Δεν άφησα τους ιδιοκτήτες να καλέσουν τη χωροφυλακή και φόρτωσαν κρυφά ένα βράδυ το αυτοκίνητό τους να το διώξουν. Τι κρυφά όμως, οι Γαρδικιώτες τους είχαν όλη την ώρα από κοντά. Μόλις άρχισε το φόρτωμα έδωσαν σύνθημα στο χωριό και πετάχτηκε ο κόσμος σα σφήκες, άντρες και γυναίκες, με παλούκια στα χέρια. Κατέβηκαν κι έπιασαν το δρόμο από κάτω. Μόλις έφτασε το αυτοκίνητο όρμησαν φωνάζοντας. Πολλοί βρέθηκαν και με δαυλιά αναμμένα στα χέρια και γέμισε κραυγές ταραγμένες και βίαιες φωτεινές τροχιές η νύχτα. Γύρισε πίσω το αυτοκίνητο.¹⁸

Αυτή η νυχτερινή προσομοίωση του πλήθους που ετοιμάζεται να κάψει το κάστρο του Βίκτωρ Φρανκενστάιν, πλήρης με δαυλούς και με δικράνια, δεν έχει να κάνει ούτε με την ελληνικότητα του σιταριού, ούτε με κάποια «μάχη με τους σκοτεινούς σκοπούς του ελληνικού κράτους». Είναι σαφές ότι εκείνο που δουλεύει είναι το ατομικό συμφέρον οργανωμένο σε όποια μορφή βρέθηκε πρόχειρη εκείνη τη στιγμή. Στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν όσο το δυνατόν περισσότερο από τον πολύτιμο καρπό, οι Γαρδικιώτες φτάνουν να απειλούν ακόμη και τους ιδιοκτήτες της αλωνιστικής μηχανής που μέχρι χτες συμμετείχαν μαζί τους στην απάτη. Πουθενά η «προοπτική του καρπού», οι κοινωνικές ανησυχίες, ή ο πατριωτισμός. Εκείνο που ανησυχεί είναι πως θα βγει ο Χειμώνας, ει δυνατόν με κέρδος.

Αυτά τα κίνητρα αποδείχθηκαν πολύ ισχυρότερα από τα απομεινάρια της ένοπλης ισχύος του ελληνικού κράτους. Στη σιτοπαραγωγή Μακεδονία ολόκληρη χωριά περίμεναν τους αξιωματούχους της συγκέντρωσης με το όπλο στο χέρι. Ο γενικός κυβερνήτης της Μακεδονίας απήλασσε από το καθήκον όσους κρατικούς υπάλληλους είχαν παιδιά.¹⁹ Στην άλλη σιτοπαραγωγή περιοχή της χώρας, τη Θεσσαλία, «μια μερίδα αγροτών δεν παρέδωσε καθόλου σιτάρι, άλλη παρέδωσε μικροποσότητες».²⁰ Κι έτσι, με όπλα και δαυλούς, με λάδωμα κρατικών υπαλλήλων και πειστικές βραδυνές συζητήσεις, με απειλές λιντσαρίσματος και με κλεισίματα του ματιού, το Καλοκαίρι του 1941 η συγκέντρωση του σιταριού απέτυχε. Πριν την κατοχή, οι ετήσιες ανάγκες της χώρας σε τρόφιμα υπολογίζονταν σε 1,2 εκατομμύρια τόνους και η συγκομιδή σε 566.000.²¹ Τώρα, αυτή η συγκομιδή, έστω μειωμένη εξαιτίας του

Μεταφορές χωρίς παπούτσια.

Δημήτρης Μίκος

Ο αντισμήναρχος Δημήτρης Μίκος (Γερο Μίκος). Βρισκόμαστε κάπου στα 1944 και ο Μίκος, από εκπρόσωπος του κράτους που τρώει κλαδευτήρια στο κεφάλι, έχει μετατραπεί σε στρατιωτικό διοικητή του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου. Παραμένει ωστόσο καλοντυμένος.

πολέμου, δεν διοχετεύθηκε προς την αγορά, αλλά αποθηκεύθηκε σε κατώγια και μυστικές αποθήκες εν αναμονή αύξησης των τιμών. Ο Χειμώνας κατέφθανε τρομερός.

Υποψιαζόμαστε ότι όλα αυτά είναι κάπως αποπροσανατολιστικά. Θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε.

3. Μύθος και μνήμη στην ελληνική ιστοριογραφία της κατοχής

Σε ανύποπτο χρόνο είχαμε σημειώσει πως η ενασχόλησή μας με την κατοχή θα είναι πολύ πιο δύσκολη απ' ό,τι η ενασχόλησή μας με την περίοδο του μεσοπολέμου. Γιατί «αν ο μεσοπόλεμος είναι η εποχή της άγνοιας, η κατοχή είναι η εποχή του μύθου. Ο μύθος είναι ακόμη πιο εύκολος στην κατασκευή, ακόμη πιο δύσκολος στην αντιμετώπιση απ' ό,τι η άγνοια. Οι άνθρωποι που μιλάνε, που θυμούνται, που γράφουν την ιστορία, είναι εξ ορισμού άνθρωποι του εκάστοτε σήμερα. Έχουν να κρύψουν κρίματα, έχουν να δικαιολογήσουν επιλογές, έχουν να αιτιολογήσουν έχθρες. Και όλα τους τα κρίματα, όλες τους οι επιλογές και όλες τους οι έχθρες εκτείνονται σε χρόνια και χρόνια προσωπικής και συλλογικής ιστορίας. Δεν λένε πάντα ψέμματα, πάντα όμως κάνουν κάτι εξίσουν ανθρώπινο: κατασκευάζουν τη μνήμη τους, ατομικά και συλλογικά, ώστε να ταιριάζει με τις επιλογές τους, με την τωρινή και όχι την τοτινή τους ύπαρξη, με το ίδιο το γεγονός ότι, παρά τις περιπέτειες του αντιλήψεις τους, εκείνοι μπορούν να υπάρχουν μόνο ως ιστορικά υποκείμενα, αλλαγή με τις επιταγές της ιστορίας».²²

Δεν κάναμε παρά ένα μικρό βηματάκι από τον Απρίλη του '41 και ήδη βρισκόμαστε στην θολή επικράτεια του μύθου ως μνήμη. Το Καλοκαίρι του 1941, ο Δημήτρης Δημητρίου, του οποίου το βιβλίο χρησιμοποιήσαμε κατά κόρον, αποφάσισε να ζητήσει τρία ζώα φορτωμένα στάρι ως αμοιβή για τις υπηρεσίες του στο κρύψιμο του σιταριού και να συνεχίσει από χωριό σε χωριό ζητώντας αντίστοιχες ποσότητες. Δεν ήταν ο καπετάν Νικηφόρος του ΕΛΑΣ και δεν είχε δει ποτέ του ούτε μισό κουμμουνιστή. Ήταν ένας εικοσάχρονος βασιλόφρων, γιος δεξιού δασκάλου, που είχε επιλέξει να εισαχθεί στη σχολή Ευελπίδων εν τω μέσω της μεταξικής δικτατορίας και είχε βρεθεί να περιμένει έναν σκληρότατο Χειμώνα. Γνώριζε ότι οι επιλογές του θα οδηγούσαν ανθρώπους στη λιμοκτονία. Επίσης γνώριζε ότι βρισκόταν στην υπηρεσία του κατοχικού κράτους που είχε συσταθεί έπειτα από την είσοδο των Γερμανών και ότι χρησιμοποιούσε την εξουσία του για να εξασφαλίσει την επιβίωση και ίσως κάποιο κέρδος. Οι λιμοκτονούντες του μέλλοντος, το σιτάρι που πρέπει να μείνει ελληνικό, οι πολίτες που αδιαφορούσαν για την ύπαιθρο, όλα αυτά του ήταν αδιάφορα. Εκείνο που τον απασχολούσε ήταν το «σιγανό και αδυσώπητο άπλωμα της πείνας», οι μελλοντικές του συνέπειες και, εκτός και αν μιλάμε για κάποια μοναδική περίπτωση ηθικού αναστήματος, τα οφέλη που μπορούσαν να προκύψουν.

Παρόλ' αυτά, όταν γράφει, το 1963, εξωραϊζει και δικαιολογεί τις τότε επιλογές του, προβάλλει τον τωρινό εαυτό του στο παρελθόν, αντιμετωπίζει την ιστορία του σαν δικαιωμένο μονόδρομο που οδηγεί στο παρόν. Για τον Δημητρίου, ο Δημητρίου - πιτσιρικάς караβανάς του 1941 και ο καπετάν Νικηφόρος είναι ένα και το αυτό, όπως άλλωστε είναι ένα και το αυτό οι χωρικοί που κατακρατούν το σιτάρι και η βάση του ΕΑΜ. Δεν είναι όλα αυτά (το ΕΑΜ, ο καπετάν Νικηφόρος, η πείνα) διαδοχικές αλλαγές των κοινωνικών σχέσεων, δεν είναι τα αποτελέσματα της ταξικής πάλης μέσα στον χρόνο, δεν είναι ιστορία. Όχι, είναι παγκόσμιες ασάβηνες σταθερές, είναι το παρόν που δικαιολογεί το παρελθόν αυτοεπιβεβαιούμενο. Η ελληνική αριστερή ιστοριογραφία της Κατοχής υιοθέτησε την ίδια ακριβώς οπτική. Όχι όμως εξ αιτίας της ιδιόμορφης σχέσης μεταξύ ατομικής μνήμης και προσωπικής ιστορίας που περιγράψαμε παραπάνω, αλλά εξαιτίας των πολιτικών επιταγών που βρέθηκε να υπηρετεί στις δεκαετίες που ακολούθησαν το 1974. Οι αφηγήσεις των καπετάνιων και των ανταρτών υιοθετήθηκαν ως είχαν, όχι γιατί οι αριστεροί ιστορικοί τις πίστευαν, αλλά γιατί το ΕΑΜ έπρεπε να δικαιολογηθεί ώστε να αποκατασταθεί – και μαζί του να αποκατασταθεί η εθνική ενότητα.²³

Τα αποτελέσματα είναι πολλές φορές ευτράπελα. Όπως είδαμε, ο γενικά υψηλής αντιληπτικής ικανότητας Μαργαρίτης δεν τολμά να πει κακό λόγο για τη «βάση του ΕΑΜ», οπότε ανακαλύπτει «σκοτεινούς σκοπούς» και τη μάχη εναντίον τους, ανακαλύπτει το ΕΑΜ πριν το ΕΑΜ και το ανακαλύπτει σε μια διαδικασία που στην πραγματικότητα ήταν πόλεμος όλων εναντίον όλων με το φάσμα της πείνας να χάσκει. Άλλοι, λιγό-

τερο προσεκτικοί, τα καταφέρνουν ακόμη χειρότερα. Ο Γιάννης Πριόβολος, ταξίαρχος σε αποστρατεία και φίλος του ΚΚΕ, έχει δημοσιεύσει ένα βιβλίο με συνεντεύξεις ανταρτών από την Πελοπόννησο. Εκεί βρίσκουμε τον τότε αντισμήναρχο Δημήτριο Μίχο, που όπως και ο Δημητρίου, βρέθηκε το Καλοκαίρι του 1941 να επιβλέπει τη συγκέντρωση των αγροτικών προϊόντων σε χωριά της Αιγιαλείας. Ο Μίχος θυμάται:

Τον Ιούνιο, με την συγκομιδή των γεωργικών προϊόντων, η Κυβέρνηση της Αθήνας, για να εξασφαλίσει κάποια δίκαιη κατανομή των αγαθών διέταξε να γίνει συγκέντρωση ενός ποσοστού (...) στέλνοντας επιτροπές συγκομιδής στα διάφορα χωριά. Οι επιτροπές καταρτίζονταν από Δημοσίους Υπάλληλους και στρατιωτικούς. Ύστερα από σύσταση των δικών μας διορίστηκα κι εγώ πρόεδρος μιας επιτροπής.²⁴

Στην επιτροπή επίσης συμμετείχε ο Νίκος Κανελής, που τότε «υπηρετούσε στον σταθμό χωροφυλακής Δαφνών». Η επιτροπή έκανε τη δουλειά της με τρόπο που μπορούμε να φανταστούμε έχοντας διαβάσει τις περιγραφές του Νικηφόρου. Όπου κάποια στιγμή, έφτασε στο χωριό Κουνινά, όπου μια σταφιδαγρότισσα, η Δήμητρα Μπακοπούλου, αντέδρασε. Αφηγείται ο Κανελής:

Πήγαμε σε όλα τα χωριά που ανήκαν στο σταθμό χωροφυλακής Δαφνών. Δεν βρήκαμε καμιά αντίδραση (...) Πήγαμε όμως και σε μια Μπακοπούλου, στο ληνό της, στην Κουνινά, η οποία έπρεπε να δώσει θυμάται κάπου είκοσι με εικοσιπέντε οκάδες σταφίδα. Αυτή όμως, όχι μόνο δε θέλησε να δώσει σταφίδα, αλλά παίρνει μια κλαδευτήρα και τη φέρνει στο κεφάλι του Μίχου. Την πιάνω το χέρι εγώ, αλλά αυτή από τη λύσσα της με δάγκωσε εδώ πέρα στο χέρι και μου έχει αφήσει σημάδι.

«Τώρα τι θα κάνουμε;»... Λέει ο Μίχος: «Θα την στείλουμε στον Εισαγγελέα». Επενέβη τότε ο Μουρίκης και λέει: «Αστην και θα δούμε...» Εν πάση περιπτώσει, δεν πήραμε τη σταφίδα, φύγαμε.²⁵

Σύμφωνα με τον ΚΚΕ ταξίαρχο Γιάννη Πριόβολο, που παίρνει τις συνεντεύξεις και τις σχολιάζει στο βιβλίο του, η ανταρσία της Μπακοπούλου ήταν «μια από τις πρώτες ενέργειες αντίστασης στην Αιγιαλεία κατά του κατοχικού κράτους». Δεν ανησυχεί μήπως οι αναγνώστες του μεπερδευτούν διαβάζοντας, μόλις μια σελίδα πριν, ότι ο τότε εκπρόσωπος του κατοχικού κράτους αντισμήναρχος Δημήτρης Μίχος, που ακόμη και αργότερα αναγνωρίζει ότι «η Κυβέρνηση της Αθήνας» (δηλαδή οι «δωσίλογοι»), ήθελε «να εξασφαλίσει κάποια δίκαιη κατανομή των αγαθών»,²⁶ ο Δημήτρης Μίχος που έφαγε την κλαδευτήρα της Μπακοπούλου στο κεφάλι, λίγους μήνες μετά έγινε «ο πρώτος αρχηγός των ανταρτών του ΕΛΑΣ Πελοποννήσου».²⁷

Η πείνα караδοκεί, ο Χειμώνας πλησιάζει, οι χωρικοί αγωνίζονται να μην δώσουν «ούτε σπειρί», μελλοντικοί αρχηγοί του ΕΛΑΣ, όπως ο Μίχος και ο Δημητρίου, είναι αρμόδιοι για την κρατική συγκέντρωση τροφίμων και... «οι πρώτες αντιστασιακές πράξεις» λαμβάνουν χώρα εναντίον τους! Σας το είπαμε. Η μάχη με τον μύθο είναι δύσκολο πράγμα!

Για να αποζημιωθεί όποιος άντεξε ως εδώ, θα σας πούμε τη γνώμη μας για το τι έγινε Καλοκαίρι του '41. Όσο πιο ξεκάθαρα μπορούμε.

4. Η οργάνωση της πείνας

Το Καλοκαίρι του 1941, οι εξελίξεις των διακρατικών ανταγωνισμών έφεραν τον ελλαδικό χώρο υπό γερμανική κατοχή και αποκλεισμένο από το βρετανικό ναυτικό, να αντιμετωπίζει το φάσμα της σπάνης τροφίμων. Το γεγονός έγινε πλήρως αντιληπτό. Αντίθετα με τις φήμες περί οπισθοδρομικότητας, χοντροκεφαλιάς κλπ, οι Έλληνες αγρότες, ούτε ήταν ηλίθιοι τότε, ούτε είναι ηλίθιοι τώρα. Αν μπορούμε να πούμε κάτι γι' αυτούς, είναι ότι η φύση της εργασίας τους, τους βοηθάει να καταλάβουν στην πράξη τη σχέση μεταξύ χρόνου εργασίας, αξίας και χρήματος, καλύτερα και από τον Μαρξ τον ίδιο (καλύτερα, γιατί, πρακτικοί μελετητές καθώς είναι, καταλαβαίνουν πολύ καλά και το σημείο που απασχόλησε λιγότερο τον Μαρξ, δηλαδή τις σχέσεις εκμετάλλευσης ως σχέσεις εξουσίας). Το Καλοκαίρι του 1941 λοιπόν, το κράτος ήθελε το σιτάρι, όπως κάθε χρόνο. Και όπως κάθε χρόνο προσέφερε σε αντάλλαγμα λεφτά. Ετούτη τη χρονιά όμως, οι αγρότες ήξεραν ότι ο Χειμώνας

έρχεται, ότι οι Γερμανοί δεν έχουν πειστικούς λόγους να ασχοληθούν με τον επισιτισμό, ότι οι Άγγλοι δεν έχουν πειστικούς λόγους να άρουν τον ναυτικό αποκλεισμό, δηλαδή ότι το σιτάρι θα σπάνιζε και ότι τα λεφτά θα έπαυαν να έχουν οποιαδήποτε αξία. Ήξεραν επίσης ότι το χρήμα είναι απλά σύμβολο ενώ το σιτάρι είναι αξία χρήσης και ότι μπορεί να υπάρξουν περιστάσεις όπου η αξία χρήσης θα είναι πολύ σημαντικότερη από την ανταλλακτική αξία και το σιτάρι πολύ σημαντικότερο από το χρήμα. Έστω: μπορεί να μην τα ήξεραν όλα αυτά, ήξεραν πάντως πολύ καλά ότι το σιτάρι που πουλάς τώρα με χίλιες δραχμές, θα μπορείς να το πουλήσεις με ένα εκατομμύριο τον Χειμώνα, όπως ήξεραν ακόμη καλύτερα και τη σκληρότητα του χωριού και τι επιφυλάσσει σε όποιον βρεθεί σε ανάγκη. Ήξεραν τέλος ότι το ελληνικό κράτος, όχι ως ύφος, λόγια και στολές, αλλά ως δυνατότητα προβολής ένοπλης ισχύος, είχε πάψει να υπάρχει. Κι έτσι, αρνήθηκαν να παραδώσουν τη σοδειά τους, γιατί έτσι τους συνέφερε, γιατί καταλάβαιναν το ατομικό τους συμφέρον με μια αμεσότητα που προέκυπε από την καθημερινή τους ζωή και τη θέση τους στον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας και γιατί δεν υπήρχε στα νότια Βαλκάνια οντότητα ικανή να τους αναγκάσει να πράξουν διαφορετικά.

Στο μεταξύ, το ελληνικό κράτος είχε σταματήσει να υπάρχει ως γενική έκφραση των κατά τόπους εξουσιών και συμφερόντων, εν πάση περιπτώσει είχε σε μεγάλο βαθμό απωλέσει την ένοπλη ισχύ του. Αλλά οι επιμέρους εξουσίες και συμφέροντα δεν είχαν σταματήσει να υπάρχουν. Αντιθέτως: το Καλοκαίρι του '41 η έκφραση του κοινωνικού υπερπροϊόντος άλλαξε ραγδαία από τα σύμβολα (το χρήμα, εγγύηση της αξίας του οποίου είναι η ένοπλη κρατική εξουσία) στο πραγματικό προϊόν (το σιτάρι, εγγύηση της αξίας του οποίου είναι -κατ' αρχήν- η χρησιμότητά του). Οι προϋπάρχουσες τοπικές εξουσίες ενεπλάκησαν στην παραγωγή και την αποθήκευση της νέας μορφής του πλούτου με όποιον τρόπο μπορούσαν στους λίγους μήνες που κράτησε ο θερισμός. Η γνωστή ρήση «Θέρος, Τρύγος, Πόλεμος», απέκτησε την πιο κυριολεκτική της έννοια.

Το ελληνικό κράτος απέδειξε την διάλυσή του αδυνατώντας να επηρεάσει στο παραμικρό την διανομή του πλούτου. Εκείνο το Καλοκαίρι, το κοινωνικό υπερπρόϊον που παρήγαγε το 60% του ελληνικού ενεργού πληθυσμού, αντί να συγκεντρωθεί στις τράπεζες με τη μορφή του χρήματος, συγκεντρώθηκε κατά τόπους, με πρωτοφανείς χειροτεχνικές μεθόδους που αποφασίστηκαν με βάση τους τοπικούς συσχετισμούς ισχύος και παρέμεινε αποθηκευμένο για ολόκληρο τον Χειμώνα. Δεν ήταν χρήμα, αλλά σιτάρι, λάδι και σταφίδα, ζωή και θάνατος ετοιμοπαράδοτα. Μια πρωτοφανής, διάσπαρτη πηγή εξουσίας είχε δημιουργηθεί. Και όλοι το ήξεραν, αν μη τι άλλο γιατί τους το θύμιζαν καθημερινά όσοι πέθαιναν από την πείνα.

Με άλλα λόγια, το Καλοκαίρι του '41 η αναπόφευκτη μελλοντική πείνα οργανώθηκε όπως επέβαλε η καπιταλιστική κοινωνική οργάνωση. Ήταν μια εξέλιξη με τεράστιες συνέπειες που φάνηκαν στα αμέσως επόμενα χρόνια και οι οποίες θα μας απασχολήσουν στα επόμενα τεύχη. Εκεί, ο διάσπαρτος πλούτος που δημιουργήθηκε με τις μεθόδους που είδαμε προηγουμένως, θα μας βοηθήσει να ξεφύγουμε από τους μύθους. Γιατί θα μας βοηθήσει να σταματήσουμε να μιλάμε για «λαό» και για «Ελληνες», για «αγρότες» και για «χωρικούς».²⁸ Και να αρχίσουμε να μιλάμε για κοινωνικές τάξεις.

Σημειώσεις

¹ Davis Mike, *Late Victorian Holocausts: El Nino and the making of the Third World*, Verso, 2001, σ. 45.

² Ένα σωρό κρατικοί υπάλληλοι μελετούσαν τους υφαντές ενώ εκείνοι πέθαιναν. Οι αναφορές αυτών των υπαλλήλων, τόσο επιτόπιες, όσο και στατιστικές, χρησιμοποιούνται κατά κόρον στο E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Penguin, 1991, Α' Έκδοση 1963, σ. 297-346.

³ Θεοτοκάς Γιώργος, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 262.

⁴ Για τη γερμανική γεωπολιτική όπως εκτίθεται στο βιβλίο του Αδόλφου Χίτλερ, *Ο Αγών μου*, αλλά και σε άλλα σοβαρότερα συγγράμματα, μπορεί να κοιτάξει κανείς το βιβλίο ενός ντόπιου ομοϊδεάτη: Ιωάννης Λουκάς, *Η Γεωπολιτική*, Τροχαλία, 2001.

⁵ Η γνώμη του Ρίμπεντροπ παρατίθεται στο Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: Η Εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, 1994, σελ. 57. Οι Γερμανοί δεν είχαν παρόμοιες επιφυλάξεις για τον επισιτισμό του Βελγίου, της Ολλανδίας και των Σκανδιναβικών χωρών – εκεί υπήρχαν «πειστικοί λόγοι εξωτερικής πολιτικής», οπότε το γερμανικό κράτος μεριμνούσε...

⁶ Η αναφορά του Edward Warner στο Foreign Office με ημερομηνία 11/7/1941 παρατίθεται στο Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 2 τόμοι, Τόμος Α'*, Παπαζήσης, κ.κ., σελ. 193.

⁷ Η υπερβολική αριθμητική εκτίμηση των νεκρών εκ μέρους του κυρίου Warner είναι συγχωρητέα. Η κατάσταση στις αποικίες της αυτοκρατορίας είχε εξοικειώσει τους Βρετανούς αξιωματικούς με «τραγωδίες» του επιπέδου των εκατομμυρίων νεκρών, τόσο πολύ, που αμφιβάλλει κανείς αν λίγες εκατοντάδες χιλιάδες νεκροί αρκούσαν για να θεωρηθεί μια κατάσταση λιμός. Σχετικά με τους λιμούς στις αποικίες της αυτοκρατορίας, τα αίτια και την διαχείρισή τους, δες Davies, όπ. πριν.

⁸ Φλάισερ, όπ. πριν, σ. 210.

⁹ Φλάισερ, όπ. πριν, σ. 202. Ο Αχιλλέας Κύρου είναι ο εθνικοσοσιαλιστής ιδιοκτήτης της εφημερίδας «Εστία» που είδαμε σε παλιότερα τεύχη να προμηνύει από το 1934 ότι αν οι κομμουνιστές αφεθούν ανενόχλητοι, σύντομα «το αίμα θα ρέει εις τους δρόμους των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης». Οπότε τώρα απλά βοηθάει να επαληθευθούν εκείνες οι παλιές προβλέψεις. Σχετικά, δες Σπουδές στο Γαλανόμαυρο, *Ο Ελληνικός Φασισμός στον Μεσοπόλεμο: Περί της Ιστορίας του Φασισμού και της Σημερινής της Χρήσης*, Antifa Scripta, 2013, σ. 93.

¹⁰ Ο Τσουδερός είχε παυθεί από τον Μεταξά το 1939 γιατί δολοπλοκούσε εναντίον του. Το επεισόδιο στο Ημερολόγιο του Μεταξά είναι σπαρταριστό.

¹¹ Φλάισερ, όπ. πριν, σ. 202. Τελικά η υπόθεση με την «Τουρκική βοήθεια» κατέληξε στο πλοίο «Κουρτουλούς» που μετέφερε σιτάρι από την Τουρκία μέχρι να βουλιάζει τον Αύγουστο του 1942. Μέχρι το ναυάγιο, το «Κουρτουλούς» είχε κατορθώσει να μεταφέρει τη μηδαμινή ποσότητα των 20.000 τόνων.

¹² Ν. Σβορώνος, «Τα Κύρια Προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην Ελληνική ιστορία» στο Ιατρίδης Γ (επ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα Έθνος σε Κρίση*, Θεμέλιο, 1984, σελ. 27. Τα στοιχεία είναι από την απογραφή που διενεργήθηκε το 1945, γεγονός ενδιαφέρον από μόνο του, καθώς δείχνει ότι, για κάποιο λόγο, οι Έλληνες αγρότες μικροϊδιοκτήτες, ως σύνολο, καθόλου δεν απώλεσαν την ιδιοκτησία τους κατά τη διάρκεια της κατοχής.

¹³ Μαργαρίτης Γιώργος, *Από την Ήττα στην Εξέγερση – Ελλάδα: Άνοιξη 1941 – Φθινόπωρο 1942*, Ο Πολίτης, 1993. Αυτό το βιβλίο έχει γραφτεί ξεκινώντας από ιδέες του Άγγελου Ελεφάντη και είναι η μοναδική γνωστή σε εμάς προσπάθεια να γραφτεί μια υλιστική ιστορία της κατοχής. Θα χρησιμοποιηθεί εκτενώς στα όσα ακολουθούν. Για μια κριτική αυτού του βιβλίου που εμείς θεωρούμε σημαντική, δες Σπουδές στο Γαλανόμαυρο, όπ. πριν, Κεφάλαιο 17, Μισο-θεωρητικό Ιντερλούδιο. Άλλοι, λιγότερο σεμνοί, φτάνουν να υπονοούν, για παράδειγμα, ότι η άρνηση των Ελλήνων αγροτών το Καλοκαίρι του 1941 διοργανώθηκε από... υπαλλήλους της Αγροτικής Τράπεζας που ήδη είχαν «αποκτήσει δεσμούς με την εκεί αντιστασιακή κίνηση» [Αρσενίου Λάζαρος, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, 2 τόμοι, τόμος Α', Αυτοέκδοση, 1965, σελ. 81].

¹⁴ Τα όσα ακολουθούν εξιστορούνται στο Δημητρίου Δημήτρης, *Αντάρτης στα Βουνά της Ρούμελης (Χρονικό 1940 – 44)*, Χωρίς Εκδόση, 1964, σελ. 119 - 124.

¹⁵ Πράγμα που μας δίνει να καταλάβουμε ότι η «υποχρεωτική» συγκέντρωση του ελληνικού κράτους τελικά θα μάζευε μόλις το 6% της συνολικής παραγωγής σιταριού των δύο χωριών.

¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 121.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 124.

¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 125.

¹⁹ Mazower, όπ. πριν, σελ. 54.

²⁰ Αρσενίου, όπ. πριν, σελ. 82.

²¹ Φλάισερ, όπ. πριν, σελ. 200.

²² Ο Θάνατος του Μαγγανά, μέρος II στο Antifascscripta.net > βιβλιοθήκη > Γαλανόμαυρο, 7/2012.

²³ Σχετικά μπορεί να δει κανείς το Σπουδές στο Γαλανόμαυρο, όπ. πριν, Εισαγωγή.

²⁴ Γιάννης Πριόβολος, *Μια Αλυσιίδα Μνήμης: Αχαΐα και Βόρεια Πελοπόννησος, 1940-1949*, Αλφειός, 2007, σελ. 29. Ο Πριόβολος τσιτάρει τον Μίχο από παλιότερα γραπτά του. Αναρωτιέται βέβαια κανείς ποιο ακριβώς είναι «οι δικοί μας» για έναν αντιστράτηγο τον Ιούνιο του 1941...

²⁵ Στο ίδιο, σελ. 30. Ο Κανελής μιλάει τον Οκτώβριο του 1999. Ο Κανελής τελικά εντάχθηκε στο ένοπλο τμήμα της «κεντρικής» αντιστασιακής οργάνωσης ΕΚΚΑ που διαλύθηκε από τον ΕΛΑΣ το 1943. Προφανώς γι' αυτό και «θυμάται» ότι ο Μίχος ήθελε να πάει την Μπακοπούλου στον εισαγγελέα...

²⁶ Το ίδιο κάνει, αν προσέξατε, και ο Δημητρίου.

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 29.

²⁸ Σε αυτή τη συνέχεια χρησιμοποιήσαμε συμβάσεις όπως «αγρότες», «Ελληνες» κλπ σε βαθμό που λογικά πρέπει να ξενίζει όσους μας παρακολουθούν προσεκτικά. Πράξαμε κατ' αυτόν τον τρόπο για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι κάνουν τη γραφή ευκολότερη. Ο δεύτερος και σημαντικότερος είναι ότι αυτές οι ενοποιητικές έννοιες αποτελούν το δομικό συστατικό των μύθων της κατοχής. Οπότε το ξεπέρασμά τους, η ανάδειξη της ταξικής διάρθρωσης της ελληνικής κοινωνίας και ειδικά της υπαίθρου, δεν είναι καθόλου εκφραστικό ζήτημα, αλλά πολύ περισσότερο ζήτημα αλλαγής ιστορικής οπτικής. Στα επόμενα τεύχη, ελπίζουμε να πετύχουμε αυτή την αλλαγή οπτικής, οπότε, αν κάνουμε καλά τη δουλειά μας, οι συγκεκριμένοι όροι θα ξεπεραστούν με φυσικό τρόπο.